

INY RYBÈ RTIDYY

WAHUKA,¹ Sinvaldo Oliveira
Pesquisador da Ação ‘Saberes Indígenas na Escola’

TURYBÈNA BUTÈ

Iny rybèrèny hèka nawitxiramy namyhỹde iwitxira bdèdỹnana nalòmny namyhỹdeki, irbi tahè iòraruki iny rybèrèny rexihukèhè aõkõre, iny rybèmy rkarybèmyhỹrènykè, kièmny dori rybè tuu rybè õki rùsakè, iwsèki hèka hỹỹna mahãdu rybè rùsamy ramyhỹre. Hỹỹna mahãdu rybè wiji iny mahãdu rièryõmyhỹre, wiji hèka rybè sõèmny rawitxira witxiramy nyimyhỹde Hỹỹna rybè rùsamy rỹira, Iny Umy rybè ibutelemny iny tuu rarybèmyhỹre, wijina bòdu rybè-sỹ iwitxiramy nyimyhỹde Jyrè mahãdu rybè rbi. Mytahè rybè tuu rybè-õki rùsakè, rybè hèka rùrùmnyhỹre myrèrimny aõnaõna iny birè birèmny rỹira timykèkibo rùsakè, òwòru òwòru-ni boho boho, butumny aõnaõna-ni.

Rybè wèryna: Hỹỹna rybè. Iny Umy rybè. Wijina bòdu rybè. Jyrè mahãdu rybè.

RESUMO

As falas do povo Iny vêm se diferenciando de acordo com as transformações e conhecimentos interculturais, mas não é por isso que devemos deixar de usar as palavras que têm raiz aprofundada na nossa cultura. As falas dos ancestrais, as falas dos mais velhos dos iny atuais, as falas dos jovens e as falas dos adolescentes na prática são diferentes. As falas dos ancestrais quase ninguém usa, ou não sabe mais. As palavras que não são usadas, elas vão morrendo devido ficarem paradas no tempo. E assim são as falas dos mais velhos, dos jovens e adolescentes se não praticarmos no nosso dia a dia. Elas vão perdendo espaço para outras formas de falas, inclusive nomes de toda a natureza que estão em nossa volta, árvores, pássaros e animais em geral.

Palavras-chave: Fala dos antigos. Fala dos velhos(as). Fala dos jovens. Fala dos adolescentes.

1 Rede UFG/UFT/UFMA. Professor de Educação Básica.

ABSTRACT

The speeches of the Iny people have differed according to the transformations and intercultural knowledge, but this is not why we should stop using words that have deep root in our culture. The ancestors' speeches, the speeches of the older of the current iny, the speeches of young people and the speeches of adolescents in practice are different. The ancestral speeches almost no one uses, or does not know anymore. Words that are not used, they will die because they stand still in time. And so are the speeches of the elders, the youth and adolescents if we do not practice in our day to day. They are loosing space for other forms of speech, including names of all nature around us, trees, birds, and animals in general.

Key words: Speech of the old. Speech of the old people. Speech of the young. Speech of the adolescents.

Kiamy ākorèny ārelyykre, titxibo kai boho tèèrymahātènyte, iny bohohè wiji iny rybèrèny nawitxira witxiramy namyh̄yde ibdèd̄ȳnanamy tahè ārarybekre. H̄ȳna mahādu rybèhè wiji rexihumy namyh̄yde, ȳda, titxibo aōbo ijō-ò tahlamahātènyte? Kōrehe. Iny umy mahādu wiji tarybèdi r̄yira, wijina bōdu mahādu rbi iwitximy narybèmy nyimyh̄yde, mytas̄y, jyrè mahādu rybè iwitxiramy narybèmy nyimyh̄yde iny umy mahādu rybè rbi. Tuhè ārarybekre H̄ȳna rybè, Iny Umy rybè, Wijina bōdu rybè, Jyrè mahādu rybè wirbi iwitxiramy nyimyh̄yde.

Betehekre aōboini rybè-ō rèwinyra bdè-ki tuu bobikre, h̄ȳna mahādu rybè.

H̄ȳna rybèd̄ȳ:

Tatèri aōbohnȳȳ	Watxibirè rùrùra	Mrari ratyhymyh̄ykè
-------------------	------------------	---------------------

Kawsèhè rètèòsinyrèri waèrynale knyh̄y, kièmy dori sōèmy r̄yira, tahè wiji iny mahādu tuu rarybèōmyh̄yre. Tai hēka iny rièryōmy r̄yira rūsamy r̄yimyh̄yre tuu rybè.

Tas̄xè iny umy mahādu rybèmy kaki ijō butè āritèòsinykre, betehkre biu-ki roirèri wselehè ratxirèri, tahè rawitxiramy knyh̄y.

Iny Umy rybè.

Tatèri aōbohny!	Òtuni sènadu inihè rèmyra	Riòrè lahi ratyhymyh̄ykè
-----------------	---------------------------	--------------------------

Wijina bòdu mahādu tahè aōtxi aōtxile rarybèmyhỹre, tasỹ titxibo rininimyhỹre tori wsèhèkỹle titxibo aōwna. Tasỹxè uladu mahādu rybèra, kia tahè ikrèna irybè wimy riurinomy roimyhỹre, bdè-ò tuu bobikre.

Wijina bòdu rybè.

Tatèri	Sènadu rèmyra	Riòrè lahi rahespeitamyhỹkè
--------	---------------	--------------------------------

Myknyhè rybè nauriurimy namyhỹde mahasỹxè ijõ àriwinykre jyrè mahādu rybè. Tahè iny tarybè ùrènanana rièrymyhỹre ùriki tahè iny rybè tyhy rùsakremy namyhỹde.

Aōhè?	Viração sohoji rèmyra	Iny tasogra rihespeitanymyhỹkè
-------	--------------------------	--------------------------------

Kawsèhè rybè rèwinyra tuu raholamyhỹre myna rèwinyra, kai boho tahè sōèmy rybè wimy raurimy rỹira bdiwinybènykè. Kièmy tai àtxitèri rybè tyaki, ikyki, tuu tarybètèri myle. Myhè raholarèrimy wahàre, ihàre tahè ijõ waèryna-õ rỹirèri sōèhèkỹlemy.

Waijoirèny, iny rybè hèka rùrùmymhỹre iny rùrùmymhỹre wsele, òwòru rùrùmymhỹre wsele, aōnaōna rùrùmymhỹ wsè tyhyle iny rybè rùrùmymhỹre. Wiji iny mahādu-di àdètèhèmymhỹde, jyrè mahādu-di, irybèrèny nawitxiramy namyhỹde, tai tahè rahōtinymyhỹre ‘timykbo ijasò knawinykre jyrè mahādu rybè-di?’ Tasỹ ijõ-my rahōtinymyhỹre alòbròna juhu rỹira-di, òwòru òwòru-ni rỹira, utura utura-ni butumy aōnaōna ni rỹira. Timykbo tanarybèmahātènyte myhỹè aōwna rahōtinymyhỹre, taikny kaa rybè butè rèwinyra idi mohōtinymyhỹre kai kaa idi tariatèri uri idi mohōtinymyhỹre, titxibo tuu tahōtinymahāte wawsè tyhyle.

Tiubo wasỹ-ki ijasò wiu-ò raholawahā, **Tamyhè** wiu-ò, kiamy irybè-ò raholare, ‘talawò ijori tbymy’ tasỹ ijõra ‘txu-di ole bdè ribinanyre’ kahè hỹña mahādu rybè rarekre, wijina mahādu ta tiu rièryōtyhy. Mykiè warybè butè àdètèrèny. Kawsè iny rybè-di wiji nadètèmyhỹde timykèkibo iny rybè rexihukè iwsè hèka iny hỹña aōmydỹñana rexihure, iurèdè òki, ijè, òluò urèdè wiji ixāwimy roimyhỹre, titxi iny tuu tobixiōna ièrydu ratxikè ijõore iny tyaki tièmy rùsamy rỹira, tyyrti ube-kile titxibo aōwna iny tuu kdobikè. Iwsè tahè aōnaōna ni rỹira rexihukè tuu rybè-òki iurèdè òki, tori

rybèhè iny boho aõnityhymy riuhèmÿhÿrènyre tarybè rbi òtu aõ kia rininimÿhÿre tori rybèhèkÿlèmy. Hãriiri iny wiji rininimÿhÿre tori rybèhèkÿlèmy, aõ wna titxibo ini rièryõrèri iny-õ ijõ tahè titxibo tuu worè-lemy tuu rininimÿhÿre tori rybè-my.

Kawsèhè wajoi mahãdu iny rybèrènydi nadètèhèmÿhÿde, ùriki tahè tièmÿ rybè bdèdÿÿnana tarèhèmÿ rawitxira witxiramy ramÿhÿre aõ rybè irù-my rÿira rùrùkremÿ aõkõ knÿhÿ ùrile rahonanykremÿ rybè iwsèki rasòèmÿhÿre ityhymÿ dèlèmÿhÿde. Myhè rahõtinyinÿhÿre iny rybè ratyhymÿhÿkèmÿ, rauhèmÿhÿkè iny umÿ rybè, iwsè-ki tiu iny rybèrèny rùsaõtyhy tasÿxè tori rybè-my rybè aõtxiki iny tuu rarybèmÿhÿkè tamÿrèny xièry òbitityhy. Iny boho widèè irybèrènymÿ rarybèmÿhÿre ta awiõre iny boho tarybè òbiti rirbunÿmÿhÿre tuu rybèõki, irè iny tarybè rirùbdènyrèri tièmÿ, iwsè kièhèka raholawahãre, nÿrÿhÿkÿ, exihikÿ-my rybè ixãwikremÿ osny namÿhÿde kièmÿ ijõ iny primo, ÿda, prima myhÿkÿle widèè rÿrymÿhÿre, kiahè iwsèki tarybè rirbunÿrèri, awi aõkõ knÿhÿ iwsèki riwinyrèri, iriòrè tuhykÿle knarybekre.

Myhèka rybè rexihumÿhÿre iurèdè dÿÿõki taihèka iny boho tarybèmÿ rarybèmÿhÿkè ùrikõmy rùsahèny. Iny mahãdu hèka wiji tabdèdÿÿnana-di rehukrelemÿ nyimÿhÿde ixÿju aõmydÿÿnana-le tahè aõnityhymÿ wiji natyhydÿÿmÿhÿde kaa hèka warayky mynamÿ tuu rarybèri iwsèmÿ ãdètèhèmÿhÿdemyhÿ, tahè wawsèmÿ ixidi bdètehekre wna tule iximÿ bdoðikre, rybè-ò bdoholakre tahè bdierykre. Iny hèka aõ kia rièryra ixidi rètèhèrèrimÿ aõ riòtdunÿramÿ bdè rièrymÿhÿre, myrèrimÿ knÿhè iny bdèdÿÿnana-di nadètèhèmÿhÿde kawsèmÿ.

Iny rybè bdèdÿÿnanahè kawsè rèèrymÿ tuu ãkorèny rèryrèri, hÿÿna mahãdu rybè, iaõmydÿÿna rùsamy roimÿhÿre. Iny umÿ mahãdu rybè tule, urikixe awilemÿhÿre kièmÿ dorituu rybèdu nyilemÿhÿde, tahè tii bohole turybèdumÿ ratximÿhÿrènyre. Tasÿ wijina bòdu mahãdu irybèrèny iwitxiramy nyimÿhÿde, iwsè tahè jÿrè mahãdu rybè-sÿ rÿira butu rbiiwitxiramy. Biu-ki tuu rarybèra tasÿ ixby kaki tuu rarybèrèri.

Wijina bòdu mahãdu rybè tahè aõma rare iny tmyra tarybèmÿ rarybèmÿhÿre, ijõhè tiu iny umÿ mahãdu rybèmÿ rarybèðhykÿmÿhÿre, rybèdÿÿ-kihè tutyhyre, tiu òbitimÿ ròrybèdÿÿõmÿhÿre. Ihãre tasÿ irybè tyaki sòèmÿ tori rybè ijõðikre, tuu hèka irybèrèny-ò raholawahãre, kiahèka rybè-ki turèri, aõdÿÿxina tahè iny rybè rti-di riraki, tiu òsny idi rariaõtyhy, kaa tÿyrti rëwinyrèridi tiu kia iriraõna, kièmÿ tori tÿyrti-di rira-le aõnityhymÿ rièryrèri, tarybè rti-di rira tahè

tamy isirarèri myhèka rabirèrimy wahãre. Iny rybèrèny dèòsamy namyhÿde, tai wahè, tuu rybèðki, iurèdèðki. Jyrè mahãdu rybè tahè ièrènakre, wijina mahãdu rybè, uladu mahãdu rybè tiiètyhymy iny umy mahãdu rybè rbi iwitxiramy ròhònykre, hÿÿna mahãdu rybè tahè tiu ièrÿsyòna kièmy tiu tuu roholaðmyhÿre tai hèka tùre, kièmy iny kymy wiji rÿira ni-le rièryrèri, aònaòna tori rbi namyhÿde ni-le, tii-le tamy irutaðrèri, kièmy txuðtxuðmy tuu rarybèmyhÿre, TV-di rètèrèri myle irybè tahè tamy itnyrèri, myhèka jyrè mahãdu rybè rÿira.

Kièmy dori uladu mahãdu aò-ò roholamyhÿre myna rarybèrèrimy ihÿre, aomy robimyhÿre myna aò kia riwinymyhÿre, myhèka uladu rÿira, ixinamy ixidèewimy aò kia rierykre, iurènana tahè jyrè mahãdu rybè iwitximy namyhÿde tai hèka tyyrti bdèdÿÿnana aware, iny rybè rtidÿÿ, idi rira boho boho, wiji hèka tyyrtidÿÿdu mahãdu hÿÿna rybè sòemy dirtinymyhÿde dÿÿraximyhÿdemy iny umy mahãdu-ò, wiji hèka rybè hetxina mahãdu nartimyhÿde tyyrti ùbe-ò, irùtaðlemy iny tai knahakremy. Mykny tyyrti iny boho sòemy rkièryrènykè iny rybè rti, idi rira boho boho, kièmy iu sòemy rybè iny boho rkièryrènykre, rybè hetxina, rybè tmyra myle.

Ihãre tasÿ iny bohewii rkiwiðhènanykre hÿÿna rybè bdèdÿÿnana-ki iny widèè knarybekre ijð rybè taèrynamy, iu tahè irè rybè rasòèkre, tuu hèka rkatximyhÿrènykè iny rybè èrymy, idi rira èrymy, irtidÿÿ èrymy. Kawse hèka inydirèny rahòtinymyhÿre iny rybè rtidÿÿ butumy rkièrymyhÿrènykèmy, iu hèka iny rybèrèny tiu rexihuðtyhy, tiu tùsaòna, kièmy dori tyyrti-ki kdoikre butumy iny-ò tibo rièryðkè tamyle riijekre tori mahãdu rÿira wsèmyhÿ. Iwsèki hèka iny tmyra mahãdu dori butumy kdierykre ihãre tasÿ iny rybè rityhynykre, kièmy dori wiji nadètèhèmyhÿde iny tmyra mahãdu, wijina mahãdu, iny rybè rityhynyðmyhÿre tuu juhu rarybèramy, tori rybè-le aònityhymy dityhynymy nyimyhÿde taikny iny rybè rawitxiramy namyhÿde.

Timybohè iny umy mahãdu dètèhèmyhÿde idirèny, ùrikilhè titxibo wawsè-le dobimyhÿde, aò wna rahòtinymyhÿre juhu iny ÿnyramy ramyhÿre tahãwyy wna, tariòrè boho wnakia tahè tiobo rakre rièrymyhÿre, ÿnyra ni, ijòti ni aòtxile tiòbo ramyhÿre ni rièrymyhÿre. Kia tahè tariòrè dèè aònaòna rÿira ritèòsinymyhÿre aðtyhytyhybo rÿirèri, tasÿ taina boho ni-my tamy rarybèmy rÿiramyhÿ, tariòrèko relyymy rÿiramyhÿ iurènana ta juhu uladu mahãdu bdè rièrymy rÿiramyhÿ butumy taina mahãdu ni rièrymyhÿre, ijòti ijòti ni, ÿnyra rÿira ni, tòla tòla ni rÿira boho boho juhu iny rièrymy rÿiramyhÿ.

Tasÿ juhu iny mahãdu hãwò-di rirahùmmyhÿre iurènana ta butumy bdè bdè rièrymyhÿre, kièmy ywimy ramyhÿre bero-di. Wiji

tahè tuu aõkõ wijina mahãdu rÿira aõtxi rakre wna ixiõhidÿÿmy hèoity-dile kia titxibo rakre, tasÿ aõ wna tÿhimy aõkõ ramyhÿre, aõ wna ixirelemy ramyhÿre, tatxunalemy ròsèmehÿre, myboho boho tahè iny rybè bdèdÿÿnana-ki ijõmy rexihumyhÿre irurù rabutemy ramyhÿre. Iny bdèdÿÿnaranèny, lsina boho boho rÿira iurèdè õki ixãwikre. Kiemy aõ tetxiki roirèrimyhÿre retbmyhÿre, iwsè ta iny rybèrèny rÿira, tuu rybè õki rùsakè.

Oworu bdèdÿÿnana-disÿ ijõmy rahõtínymyhÿre, iny alòbròna rÿira-di, ini mahãdu timy kbo aõwi rÿira tani-di, rawitxiramy aõkbo nyimyhÿde myhè rahõtínymyhÿre, tasÿ ijõra, nawii àhu-my rÿira mahãdu ni, iròdu iròdu ni tule, butumy aõnaõna ni rÿira-di rahõtínymyhÿre ijõhè rùsakremy rÿira, ijõ tasÿ iny-õ rièryõhykymyhÿre myhè inydirèny rahõtínymyhÿre.

Tasÿ ijõmy rahõtínymyhÿre, Berohokÿ rèhè rara hèka juhu iijòti inidilehekÿ rÿira, ÿnyra kia rara tule, bero smo smo rÿira iny ni ijõdimy rÿira, wiji tahè aõtxiki ijõ iiny nidimy rÿira ijõhè tiieyhyhmy ièryõna rÿira, iiny ni rayxènymy rÿira, rùsamy, tuu rybèõki hèka rybè rùrùmehÿre tiieyhy.

Tasÿ ijõmy rahõtínymyhÿre wyhy widÿÿdi, waxiwahatè iny riwinymyhÿre boho boho-di, wyhy isyra tyhyre, aõ isirarèrimy aõkõ knyhÿ, urile tahè iaõmydÿÿna sòere, juhu iny rimymyhÿre wyhy riwinykremy btòrè, tahè iry hèoity-ò ritòtèènymyhÿre iry raòbitinykremy, irbi tasÿ iuni iny riysèmehÿre btòrè-ry budè myna rèakremy, tahè tÿtè-di iny ritÿtènymyhÿre juhu tahè tbòtèrè-diwyhy uni ritdynymyhÿre hèoity-ò ritòtèènymy knyhÿ itÿtèna rimykremyhÿ.

Kahè rexihukèwsè roira, tahè rasiranyra te widÿÿ, ihãju widÿÿ myle, wyhy de-my rèlèmehÿre iny juraha-my rininimyhÿre, ùriki tahè nawii de-le ihÿre. Tahè tuu rèlèmehÿre nawii de wideewokèhè aõkõre. Juhu iny tawyhy riwinymy rÿiramyhÿ tõrati rahy yjy-my riwinymyhÿre iruxeramy, kiahèka wyhy ijõdire, tee, iuni, tasÿ tuu rarybèõra, ihãju, wyhy hãju-my rèlèmehÿ utura dèõhu, broreni ti ijõmy tuu rèlèmehÿre. Tahè iny ijõdikre bdèò àritèòtènykre bierykremy.

Btòrè	Wyhy uni	Juraha
rarytòmehÿ	Iuni raòbitimyhÿre	Tee relekre: rauhekre;
hèoity-ò	hèoity-ò, rauhekre:	òkrèsyna, tòmaterè sò,
taihè ijõdikre:	hèoity, may ihãju,	tbòra, èsõ, iura, ilby
hèoity, may	tbòtèrè, èsõ	

Kawsè hèka iny wyhy riwinomyhÿre, wiji iny tawyhy hãju-my diwinomyhÿde tahè arami ti-le ihÿre, brèu ijõmy tuu riwinomyhÿre. Mykny hèka ijõmysÿ rahõtinyomyhÿre, wyhy-my wiji nadobimyhÿde-sÿ tòmaterè sò ijõomyhÿre, juhu ta wyhy tõrati sò-my rÿiramyhÿ. Tbotèrè-sÿ wiji iny mahãdu tori-my rÿirale tuu riuhemyhÿre, juhu ta hãri bdi noijò tuu riwinomy rÿiramyhÿ, myknyhè iny bdèdÿÿnana roimyhÿre juhu rÿira ixãwimy namyhÿde ihyky timykèkibo rexihukremy inihi. Ibinamy knyhÿ kièmy dori ixihèki ridykre ijõmy tuu rybè, rybè ijõmy rùrùkre iwsè hèka rybè rùrùmehÿre. Kaa hèka wyhy aõmydÿÿna-kile tuu ãdèèrèny rarybèreri ihãre tahè sòemy rÿirèri iny rybè timykibo rùsamyhÿre bdèdÿÿnana, kakny waxiwahatè-my rarybèõhyra tuu rèlèmyhÿremy, tu ta inisÿ ãrarybè timybo rèlèmyhÿremy, urikihè waxiwahatè-òle tuu rèlèmyhÿre, hòròtò tahè inityhyre.

Iny-hè aõtxile aõkõ hòròtò-ò waxiwahatè-my relekre riòròmehÿre, juhu itky riysèmyhÿre itky iyjy rùsmo wnahè riòròmehÿre tii hèka waxiwahatè-ki awikre, tasÿ iny riijèmyhÿre hòròtò irarùna, iumy, ihetxina, hòròtò tmyra ta awiõre tmo aõkõ raixinomyhÿre, ijõ raòròmehÿre myle, mykny hèka waxiwahatè rèlèmyhÿre aõ uritrè aõkõ. Tasÿ tèòrèrù-my rèlèmy rÿiramyhÿ juhu, ãsu-ò nora, ãsu-ò tmyra nobtò tuu rèlèmyhÿre, ãsuramy raninimyhÿre, ãsura hèka ãsu itmyramy rÿirèrimy ihÿre tuu raninimyhÿre, tóbtò tahè iny riòròmehÿre tahè riynomyhÿre, juhu tyhy iny riysèmyhÿre irahudi tahè iny riynomyhÿre, tõrana rÿimyhÿre myna myna hèka iny riynomyhÿre irahudi tahè bdètòtèè-ò rihãwimyhÿre rarbukremy, rarbumyhÿreu tahè iny rirèrùnomyhÿre, waxiwahatè dèòrèrù-my. Myknyhèka iny bdèdÿÿnana rÿiramyhÿ, wiji taòsny iny riwinyõmyhÿre aõ wna rièryõmyhÿre myle.

Titxibo iny-õ rarybèmyhÿre iny-my ratxirèri-ki butumy tabdèdÿÿnana rièryomyhÿremy ta aõkõre, tiu iny butumy tabdèdÿÿnana rièryõmyhÿre wiji ièrèna tyhy tori-my iny bdèdÿÿnana raurimy roimyhÿreki wijina bòdu mahãduhè aõdÿÿxina. Iny umy mahãdu tahè titxibo ijõ iny tabdèdÿÿnana-dì rièrytyhyhÿkÿlèmy ratximyhÿre aõ butumy rièryèrimy aõkõ knyhÿ kièmyhè hÿÿna mahãdu bdèdÿÿnana iny brysiki ijõ rùsamy rÿira, iny rybè-ki tule. Myhèka iny rÿira, bdè rawitxira witxiramy ramyhÿremy ta iwsè-le iny boho ihèki ramyhÿre rawitxira witxiramy, kiale tahè ibinamyhÿre rybè iuredeõki rayxènykrele, oworù rayxènymyhÿre wsèmy, ihyky ta retbymyhÿre iwsè tahè iny rybèrèny roimyhÿre.

Butumy kaki ākorèny relyyrèri, rarybèrèri, rèrtinyra aō rùì aōkō ratxirèri kièmy dori ijōmy dǵǵraxi rèwinyre ibdèdǵǵnanamy tahè iny-ō kawsè rarybere tai kny kaki tuu rèrtinyra, iny mahādu idi rariakreu tuu idi retehekremy iu tahè irèhè-ò kdetehekre tako-ò, ŷda, tahewo-ò aōbo kdetehekre, kièmy dori uladu mahādu-my kdobikre, aō wna ixidèè irybè kdiwinykre myle, timybo knarybekrehe, taihè tahewo-ò itxèrèmy rarybèrèri, kièmy dori inyheworènymy kdoikre, iny boho tahè ikorènymy ramyhǵre iny korèny-ò aōbo roirèri iny boho rièryōrèri taikny tahewo-ò itxèrè uladu smo-my kdobikre ratxirèri, iny dori ixiko-ò aō rièryōrèri.

Kahè rybè bdèdǵǵnanamy rarybèra tiubo tasǵ iwitxiramy anarybekre, tule knyǵ rybè bdèdǵǵnana-lemy, kièmy dori idi aōnityhymy nadexiaōlkunymyhǵde iny rybè rtidǵǵ-di iny rybè rti-di rira boho bohodi myle, iny boho aōnityhymy rybè rtidǵǵ-ki tarybè rtidǵǵ rièryōre, rybè-ki tahè awirèri.

Aōmatxi rahōtimyhǵre irèhè-ò rybèna-di rarybekre-ki, kiata irtidǵǵki tarybèmy aōkō kia rybè riwinykre tori rybèhèkǵlyemy, tuhyky iny widèè rarybèmyhǵre tai tahè ijō iny tèòsahakǵlyemy ròwidǵǵmyhǵre kièmy irybè aōkō ratxirèri, tahè raèrymyhǵre ihārele, mykny iny ijoirèny-di rètèmyhǵre tai tahè idirèny rahōtinymyhǵre timykbo ratximyhǵrènyremy. Ijōhè tiiètyhymy tori rybè widǵǵ rièryōrèri, ijō tasǵ tiiètyhymy iny rybè widǵǵ rièryōrèri. Mytahè tiòtiò iny rayky roirèri, iny hèka bjiu-ki wsè ratxirèrimyhǵre tiobo rakre hèka rexièryōhykrèri, tahè ādohotalemy rariakre, kièmy dorihè tori rybè ijō iny rièryōre, tasǵ ijō iny rybè rièryōrèri. Tai hèka ibinare tyyrty èryō, tyyrty butumy iny rièrymyhǵre tahè awirèri kièmy irtidǵǵ òbitimy kdiwinykre, aōtxile iny rybè aōbo ŷda tori rybè aōbo aōtxile kdierykre iwidǵǵ.

Myknyhè inydirèny sōèmy rahōtinymyhǵre iny aōmydǵǵnana butumy rkièrymyhǵrènykè, tasǵ tule irtidǵǵ, idi rira boho boho rkièrymyhǵrènykè, ibdèdǵǵnana-kihè inatāhāhākǵmy rybè rtidǵǵ raèrykè kièmy dori wiji tyyrtdidǵǵdu nyimyhǵde iny rybè rtidǵǵ wiji òbitimy diwinymy nimyhǵde, dòèrynanymy nyimyhǵde awimy. Juhu tahè tuu aōkō rǵiramyhǵ, iny rybè-di iny ritohonimy rǵiramyhǵ iny aōkō rare, tai ta adohotalemy iny rybè riwinymy rǵiramyhǵ, wiji taxè tumyhǵde aōkō rare, iny rybè òbitimy dirtinymy nyimyhǵde awimy knyǵ inydèèrèny.

Kawsele warybè ādèèrèny irbisǵ ijō ādiwinykre āitxèrènarènymy, kadi ta mariabènykre tuu wiko belyybènymy, tibo tai awimy tahatamy marybèmy, widèè bitèòsinymy tasǵ tikibo tai

ibinamy mahakre tule tuu marybekre ābiòwa-ò bitèòsinymy, kièmy dori tuu iny aõ rièrymyhÿre idi rètèhèrèrimy, riòtdunymyhyremy, irahudi tahè riwinymyhÿre, ijõ diryrymyhÿde, myhèka iny boho rÿira. Iny tiu hāwò-ò idi itxèrèòmy riwinyòtyhy, idi rètèhèrèrimy kia riwinykre. Kiamybosÿ ākorèny relyyõra timybo hāwò rèlèmyhÿre bdèdÿÿnana-my, txiòtainisÿ ixby tyyrti-ò ādiwinykre, kièmy dori kaa tyyrti woki sòemy rybè ijòdikre. Mykiè ijoi mahādu awimyhè akirèny rahara kai kadi tariata tasÿ tèèryta myle, aõ wna ādèè awimy ròhònyra, ixby kdòhònykre tahè awityhykre karbi maha bohohamy biraòmy mabekre, irèhèmy aõkõ kdòhònykre iòhòlemy.

Awihè rare tyyrti widÿÿ, tasÿ idi rira tule iny idi rira-ki irèhèmy wsèhèka ramyhÿre, ixidèè aõ kawsèle tuu dobimyhÿde, myhè tyyrti-di rira rare aõni awi taikiexe iny rybè rkièrymyhÿrènykèmy rarybèra, kièmy iu tarybè urènana iny widèè rarybèmyhÿkè rirtinymyhÿkè mykiè warybè adèèrèny, umy āreàlàkre idi tariataki, tiwabiòwanyta, txiòtòètukè watyyrti-di tariata.

REFERÊNCIAS

LARIWANA, L.; PIMENTEL DA SILVA, M. S. *A língua Karajá: empréstimos linguísticos*. Revista Articulando e Construindo Saberes, v. 01, 2016.

PIMENTEL DA SILVA, M. S. Reflexões sociolinguísticas sobre línguas ameaçadas. Goiânia: Ed. UCG, 2009.

PIMENTEL DA SILVA, M. S. (Org). Epistemologia Iny. Goiânia: Editora Espaço Acadêmico, 2015.

